vrijgemaakte GKV contact op.[100] De synode van de *Altreformierte Kirche* betuigde dat het Duitse volk schuld op zichzelf had geladen. Een bede- en boetedag moest dit tot uitdrukking brengen. Bovendien stelde de *altreformierte* synode zich achter alle besluiten die de 'synodale' GKN had genomen tijdens de Vrijmaking. Daardoor trad het aloude band tussen de twee kerken weer in werking.

Toch raakten de GKN en de *Altreformierte Kirche* na de oorlog langzamerhand van elkaar verwijderd. Dit heeft volgens mij vooral met het toenemende gebrek aan kennis van de Nederlandse taal te maken. De *altreformierte* synode besloot in 1951 om een tweede druk van hun Duitse liedboek van 1936 op te leggen. Terugkeer naar het Nederlands was niet aan de orde.[101] In 1977 verdween die taal definitief uit de diensten van de *Altreformierte Kirche*. In 1981 werd de kerkorde van de GKN, die ook voor de *Altreformierte Kirche* geldig was, in het Duits uitgegeven.[102] In hetzelfde jaar vergaderde de synode van de GKN in Bad Bentheim: de eerste Nederlandse synode in Duitsland sinds 400 jaar![103] Maar het uiteengroeien van beide kerkelijke gemeenschappen bleek onstuitbaar. De *Altreformierte Kirche* adviseerde haar studenten om minstens twee semesters in Duitsland te studeren. In 1984 besloot ze dat haar studenten alleen de laatste twee jaar in Nederland hoefden door te brengen.[104]

De oecumene accentueerde het verschil. In 1961 traden achttien predikanten van GKN en NHK met een oproep naar buiten. Daarin zeiden ze dat de gescheidenheid 'niet langer geduld kan worden', wat het begin van 'Samen op weg' was.[105] In Uelsen herdachten in 1962 *reformierte*, *altreformierte* en lutherse gemeenteleden onder leiding van de *altreformierte* predikant Lankamp in het *reformierte* kerkgebouw de Reformatie.[106] Dit deed veel stof opwaaien. Maar het proces van toenadering verliep in Nederland sneller dan in Duitsland. In 1986 verklaarden GKN en NHK dat ze zich in staat van hereniging bevonden. Zover waren de *reformierte* en *altreformierte* synoden in 1988 nog lang niet.[107] Ze verklaarden in dat jaar wel dat ze in de omgang met elkaar in het verleden schuld op zichzelf hadden geladen.[108] Op dit punt waren ze uitgesprokener dan de GKN en NHK in hun verklaring uit 1986.

In Duitsland geboren studenten aan de 'Oudestraat'

Om meer zicht te krijgen op de populatie van Duitse studenten heb ik archiefonderzoek gedaan en een enquête gehouden onder diegenen uit deze groep studenten die thans nog in leven zijn. De resultaten bevestigden mijn verwachtingen. Van de 81 in Duitsland geboren studenten die tussen 1854 en 1994 aan de Oudestraat hebben gestudeerd kwamen 38 uit het Graafschap Bentheim en 20 uit Oost-Friesland. Van deze 58 studenten waren 51 afkomstig uit de *Altreformierte Kirche*.

[80] Beuker, *Beukers*, 196v., 206 e.v.

[81] Johannes Jäger, 'Die Zukunft unsrer theol. Schule III', *Grensbode,* 22 juli 1900 en Johannes Jäger, 'Die Zukunft unsrer theol. Schule IV', *Grensbode,* 5 augustus 1900.

[82] Lankamp, 'Kirchen', 56.

[83] Zie hiervoor *De Bazuin* van 20 april 1894, 15 februari 1895, 29 maart 1895, 28 april 1895 en 8 november 1895, waarin de gemeentes Bunde, Uelsen, Laar, Bentheim en Emlichheim bekend maken dat ze een beroep hebben uitgebracht. Voor de gemeentes te Veldhausen en Wilsum zie *De Bazuin* van 17 oktober 1890 en 8 mei 1891.

[84] Caljé, *Student*, 162.

[85] Beuker, *Umkehr,* 46 en Beuker, 'Kirche', 187 en Veldhausen, *Bundeszeichen* en Heinrich Baarlink, 'Pastor Kolthoff und der Grenzbote', in Veldhausen, *Bundeszeichen* ,124 e.v.

[86] Kremer, 'Kultursprache', 206 e.v.

[87] Beuker, *Beukers*, 203,208 e.v.

[88] Van Eijnatten en Van Lieburg, *Religiegeschiedenis,* 285 e.v.

[89] Beuker, *Umkehr*, 45 e.v.

[90] Ibid., 477.

[91] Veldhausen, *Bundeszeichen*, 123 e.v.